

Una aproximació a l'Exposició d'Art Antic de 1902. Fons del MNAC procedents de l'Exposició d'Art Antic de 1902

Maria Teresa Guasch i Jordi Casanovas

1. Plantejament i objectius¹

A la idea d'organitzar una exposició d'art antic que presentés exemplars notables d'art català des de l'antiguitat fins a la primera meitat del segle XIX, s'hi va arribar després de descartar algunes altres propostes i d'avaluar-ne les possibilitats d'èxit. Aquest tema es va debatre en la Junta Municipal de Museos y Bellas Artes, creada el 12 d'abril de 1902 pel Consistori que havia guanyat les eleccions municipals de Barcelona el novembre de l'any anterior, el signe polític del qual, a diferència dels anteriors, era decididament republicà i catalanista. Els regidors que l'havien proposat foren Francesc Cambó, Josep Pella i Forgas, Josep Puig i Cadafalch, Josep Maria Mas i Narcís Buxó, dels quals foren Josep Pella² i Puig i Cadafalch els que més activament impulsaren la Junta i les seves activitats.

Un dels compromisos acordats pels anteriors consistoris amb què es van trobar fou el de la celebració biennal de manifestacions de caràcter artístic, la darrera de les quals havia estat l'*Exposició de Belles Arts* de 1898, que va transcórrer paral·lela al conflicte bèl·lic d'Espanya amb els Estats Units a Cuba. D'ençà d'aquest esdeveniment artístic, l'Ajuntament no va organitzar cap exposició el 1900, encara que sí que va col·laborar en la que el Cercle Artístic va inaugurar en els seus locals de la Gran Via de les Corts Catalanes, quasi amb el mateix caràcter oficial que si hagués estat organitzada pel municipi. Altres projectes no es van arribar a dur a terme com ara el de Raimon Casellas, el qual havia presentat el 1901 la idea d'organitzar una exposició sobre la història de Barcelona en el segle XIX.

En aquests anys s'havien celebrat també exposicions d'arts industrials i decoratives: la floreixent empremta que les premisses del modernisme donava a tota aquella manifestació artística que embolcallava l'entorn quotidià amb els principis de l'Art Total, juntament amb l'altíssima qualitat professional d'aquells oficis que s'aplicaven als objectes de decoració i interiorisme, havien fet habitual la periodicitat d'aquest tipus de mostres. La Junta es va plantejar la celebració d'una exposició dedicada al moble antic i modern, però després de fer les oportunes consultes als professionals del ram, va dictaminar que no es disposava de prou temps per presentar-ne una dins el mateix exercici de l'any 1902.

Una de les preocupacions prioritàries que el Consistori va recollir i va transmetre a la nova Junta fou la de l'estat lamentable dels museus i la de la constant exportació de patrimoni català a l'estranger. Aquesta Junta es va imposar com a primera obligació posar remei urgent a ambdues qüestions però, així com l'estat dels museus es podia començar a solucionar amb directrius i pressupost, a la sortida i dispersió de patrimoni del país ni l'Ajuntament ni, evidentment tampoc, la Junta no podien posar-hi remei legal. Per tant, la sensibilització ciutadana i patriòtica vers aquests assumptes era l'única cosa que de moment podia fer una entitat com la Junta, ja que l'adquisició d'exemplars per als poc nodrits museus públics suposava una tasca que s'havia de plantejar més a llarg termini. Sens dubte, l'èxit d'aquesta sensibilització contribuiria a facilitar l'ingrés de noves peces per als museus.³

Es va arribar, doncs, a la conclusió que incloure en els actes de la festivitat de la Mare de Déu de la Mercè, patrona de Barcelona, la inauguració d'una mostra que aplegués exemplars notables d'art antic català, havia de poder aconseguir sens dubte que l'Església, propietària de la major part d'aquest patrimoni, es posés en bona disposició de col·laborar tant a accedir a portar aquestes peces a l'exposició com a facilitar la tasca d'inventariar i catalogar el patrimoni del país, la major part del qual es trobava a les esglésies i parròquies d'arreu de Catalunya, en perill permanent d'ésser venut per solucionar necessitats de primer ordre o malvenut a causa de la ignorància sobre el seu veritable valor. Aquesta disponibilitat de mercat havia fet també que anys abans algunes persones i famílies de la societat benestant catalana es possessin a col·leccionar aquests tipus d'objectes i, si així passaven a ser gaudits dins l'àmbit privat, almenys no sortien del país. La intenció fou contactar també amb els propietaris d'aquestes col·leccions i convèncer-los que el prestigi que els donaria la presentació dels seus objectes contribuiria a fomentar el col·leccionisme i la protecció del patrimoni artístic català. Així doncs, o per patriotisme, o per vanitat, o per conviccions socials o ideològiques, es posava l'esquer per presentar una selecció tan àmplia com fos possible de l'art antic, que la Junta volia que algun dia formés part de les col·leccions públiques en museus cívics i oberts a tots els ciutadans. Finalment, s'acordà i s'aprovà organitzar una exposició d'art antic, que s'havia d'inaugurar a final de setembre del 1902, tot coincidint amb el programa d'actes de la Festa Major de Barcelona. La Junta Municipal de Museus i Belles Arts, jun-

tament amb el comissió organitzadora, prepararen i portaren a bon terme aquesta exposició, que tenia com a objectiu prioritari donar a conèixer al gran públic un patrimoni pràcticament desconegut, presentat en forma d'una gran síntesi de la història de l'art, on les obres a més de ser contemplades podrien ser relacionades les unes amb les altres. Un fet que, com ja va assenyalar M. Rodríguez Codolà, permetria dur a terme estudis comparatius entre obres d'època i tendència diversa, una circumstància que lamentablement no es tornaria a repetir.⁴ Per portar a bon port aquesta tasca calia, en primer lloc, tenir una visió el més completa possible de les obres que es conservaven a Catalunya, molt especialment de les de titularitat eclesiàstica, i per aquesta raó tornaren a fer seva una proposta recent que ja s'havia plantejat en el curs de la primera sessió, celebrada per la Junta Municipal de Museus i Belles Arts el 12 d'abril de 1902, quan encara no s'havia parlat en cap moment de la possibilitat d'organitzar una gran exposició d'art antic: «A propuesta del Sr. Pella, quién citó diversos ejemplares notables, singularmente de pintura religiosa, existentes en varias iglesias, los cuales se hallan en sitios poco visibles y no dedicados al culto, se acordó que, como muestra de atención y cortesía, uno de los primeros actos de esta Junta sea visitar al Emmo. y Rvdmo Sr. Cardenal, D. Salvador Casañas, interesándole, para que en la forma y modo que de común acuerdo establezcan S. Ema. y Rvdma. y esta Junta, puedan ser debidamente instalados en un local o edificio a propósito las referidas obras y todas las demás de carácter litúrgico; constituyendo el Museo de Arte religioso y conservando la propiedad de los objetos o ejemplares que sean de su pertenencia el Obispado de la Diócesis o las Corporaciones o Institutos religiosos que los hubieren presentado, en calidad de depósito.»⁵

Les reticències eclesiàstiques motivades per la preocupació més que raonable de com conservar la titularitat de totes aquestes obres retardaren, o més ben dit, impediren la seva posada en marxa. Això va fer que es parlés més endavant de la celebració d'una exposició d'art litúrgic de la diòcesi, la qual, en cas d'anar bé, hauria de constituir una primera etapa en el desenvolupament del projecte d'un museu d'art religiós. Aquest projecte d'exposició era vist amb bons ulls pels membres de la Junta, que esperaven guanyar-se la confiança del bisbe de Barcelona, tal com es reflecteix en les paraules del president de la Junta, Josep Pella y Forgas, en el curs de la sessió del 10 de maig de 1902: «Inició la idea de la celebració de una Exposición de Arte Litúrgico de la Diócesis, con lo cual podría formarse la base del Museo proyectado y sobre todo catalogar y conocer lo mucho y notable que aun existe en nuestras iglesias, capillas y santuarios; intentándose después la adquisición de lo que se

Fig.1. Palau de Belles Arts, edifici d'August Font i Carreras construït per a l'Exposició Universal de 1888 al Parc de la Ciutadella, ubicat a l'actual passeig de Lluís Companys; fou lamentablement enderrocat el 1943. Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC.

creyera conveniente, cuyo importe podrían destinar los párrocos a reparación de los templos o a subvenir necesidades de sus feligresías.»⁶

Resulta clar que, en aquestes alçades, la Junta té dos objectius prioritaris: d'una banda, la creació del nou Museu Municipal, ubicat al Palau de Belles Arts, un cop vista la impossibilitat de fer un museu exclusivament d'art religiós, i de l'altra, la necessitat de fer un inventari exhaustiu de tot aquest patrimoni, que aleshores es presentava incontrolat. Cal no oblidar, tampoc, la preocupació ja manifestada més d'una vegada d'adquirir part d'aquest patrimoni, una preocupació que es fa més que evident en la insistència per part de la Junta a parlar de les reparacions de les parròquies i de les necessitats dels feligresos.

Cap a finals de maig del 1902 sembla possible inaugurar aquest museu al mateix temps que una exposició de pintura antiga. El problema consisteix, en tot cas, en una distribució coherent de les sales i els salons del Palau de Belles Arts (fig. 1). En aquest moment no foren escoltades les veus dels que proposaven utilitzar com a museu el que en aquell moment s'anomenava Palacio Real del Parque i deixar el Palau de Belles Arts exclusivament per a la celebració d'exposicions. Per tal d'endegar el projecte de l'exposició es va constituir una junta o comissió organitzadora el 31 de maig de 1902, un dels presidents honoraris de la qual era el cardenal Casañas. Tanmateix, el 7 de juny el cardenal bisbe de Barcelona encara no havia manifestat si acceptava el càrrec

ni «si se halla dispuesto a prestar su decidida cooperación para que concurran a la Exposición las entidades, parroquias y corporaciones religiosas que posean obras de arte».⁷ Com es pot veure, quan ja falten pocs mesos per a la inauguració, encara l'Església manifesta de manera evident els seus dubtes sobre l'oportunitat de participar en una empresa d'aquesta envergadura. A finals de juny, el cardenal Casañas va acceptar finalment el nomenament de president honorari: «y ofreció hacer cuanto de el dependa para contribuir al mejor éxito de la misma, a cuyo efecto dispondría que desde el Boletín eclesiástico del Obispado se exhortara a las Comunidades religiosas para que concurriesen con sus obras a la Exposición».⁸ Gràcies a les gestions d'Emili Cabot i Raimon Casellas, a principis de juliol el bisbe de Vic accepta finalment participar-hi, tot procurant que les millors obres de la diòcesi puguin ser incorporades a l'exposició. A finals d'aquest mateix mes és el rector de la parròquia de Santa Anna que es manifesta entusiasta de participar-hi.

Els límits cronològics de l'exposició eren d'una banda la meitat del segle XIX i de l'altra els inicis de l'edat mitjana, en considerar que no hi havia espai suficient per encabir-hi les col·leccions arqueològiques. Tot i això, el Seminari de Lleida va aportar un fragment d'escultura romana (cat. núm. 1294)⁹ i un cap de sàtir, que fou ubicat a la sala novena barrejat amb altres objectes heterogenis.

És important tenir en compte que els organitzadors no disposen des d'un principi d'un llistat d'obres seleccionades en funció d'un projecte ja elaborat. De fet, tot i tenir una idea prèvia dels continguts generals, es va fer una crida a tots els col·leccionistes per tal que fessin les seves aportacions. El seu gran nombre i volum va provocar que en cert moment els organitzadors es veiessin obligats a modificar la distribució de les sales.

En aquest article ens proposem tractar aquest tema des d'una doble perspectiva. D'una banda, les persones que feren possible que aquesta exposició veiés la llum en un temps rècord, les seves inquietuds i les de l'època en la qual visqueren. D'altra banda, tractar les obres que foren exposades, tant les que eren propietat d'institucions com les de particulars. La nostra proposta consisteix a fer un seguiment especial de les que més aviat o més tard ingressaren als museus de Barcelona i que actualment formen part del patrimoni del MNAC. Per aquesta raó, no tractarem ni els ornaments, ni els vidres, ni els teixits... De la mateixa manera no és la nostra intenció entrar en el tema de les atribucions, actuals i passades, o en aspectes purament estilístics. Aquesta és una visió de les obres des de la perspectiva de l'abundant documenta-

ció que sobre aquesta efemèride es conserva en diversos arxius. Per tal de confegir aquest article hem utilitzat el fons documental de l'exposició conservat en l'Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC.¹⁰ No entrarem tampoc en certs detalls descriptius suficientment tractats, a més d'en la ja molt abundant bibliografia d'època, en obres recents com són els treballs d'Andrea Garcia i Ma Josep Boronat.¹¹

2. Organització de l'exposició

Un cop aprovada la proposta de celebració de l'exposició, la definició del contingut i la data d'inauguració, decisió agorurada si no es té en compte l'entusiasme i la decidida col·laboració de l'equip de gent que va contribuir a portar-la a terme, passarem a definir els diferents grups de treball i com es repartiren la feina.

El primer que els organitzadors tenien en contra era el factor temps, ja que l'acta de la Junta Municipal de Belles Arts i Museus on es proposa a l'Alcaldia la celebració de l'exposició és del 2 de juny de 1902. A aquesta escassetat s'hi havia d'afegir que es tenia al damunt l'estiu i, encara que l'èxode urbà per vacances no era comparable al de l'actualitat, sí que molts dels possibles expositors als quals s'havia de proposar la seva participació acostumaven a deixar la ciutat en aquest període.

Es tractava d'implicar de tal manera els col·leccionistes en el projecte que n'arribessin a ser els protagonistes i també organitzadors, per aquesta raó es nomenà una comissió organitzadora on figuraren l'Església i molts dels potencials expositors. Un altre sector que s'hi havia de comprometre era la societat civil, representada no tan sols pel Consistori sinó també per les entitats culturals i docents relacionades directament amb el món de l'art, ja que un objectiu irrenunciable era que es portés a terme la tasca d'inventari i catalogació. Per aquest motiu en aquesta comissió es van incloure els presidents de cercles i associacions artístiques i arqueològiques.

Aquesta comissió organitzadora, presidida per l'alcalde de la ciutat, comptava amb unes presidències honorífiques: la del cardenal bisbe de la diòcesi de Barcelona, la del president de la Diputació de Barcelona i la del president de l'Acadèmia de Belles Arts. Les subcomissions es distribuïren d'aquesta manera: la Comissió de Conferències, Festes i Actes Públics, en la qual actuaren a títol personal Manuel Rodríguez Codolà, Lluís Domènech i Montaner i Raimon Casellas, juntament amb el president de l'Associació Artística Arqueològica Barcelonesa; la Comissió de

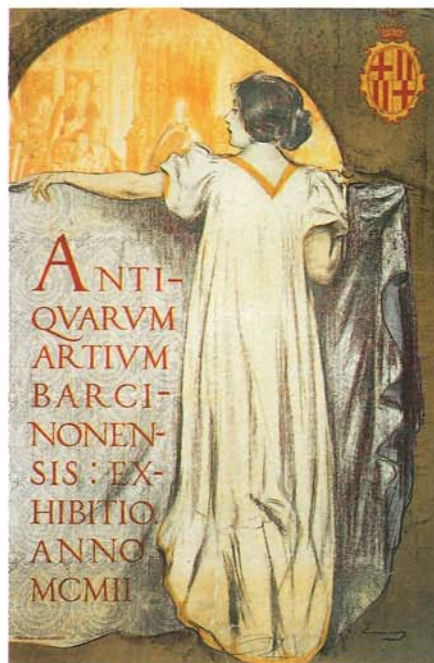

Fig. 2. Cartell de l'exposició realitzat per Ramon Casas (MNAC/GDG 362 C), on es pot veure un detall de la *Mare de Déu dels Consellers* (MNAC/MAC 15938), ubicada ja el 31 de maig de 1902 al Palau de Belles Arts.

Distribució de Locals, Admissió d'Obres i Instal·lacions, on no podien faltar, pel que fa als locals i les instal·lacions, els arquitectes Josep Vilaseca i Lluís Domènech i Montaner així com també el president de l'Associació d'Arquitectes –pel que fa a l'Admissió d'Obres, els presidents del Cercle Artístic i el de l'Associació Arqueològica i a títol personal els pintors Romà Ribera, Josep Masriera, Josep Pascó, Tomàs Moragas i els escultors Josep Reynés i Manel Fuxà; la Comissió de Propaganda, entesa com de captació d'obres per a l'exposició, fou integrada pel degà de la catedral de Barcelona, el president del Cercle de Sant Lluc, el de l'Ateneu Barcelonès i el de la Societat Artística i Literària. A títol personal hi trobem col·leccionistes com ara Matías Muntadas, Josep Estruch, Lluís Quer, Emili Cabot i Alexandre de Riquer, i persones especialment relacionades amb el món del col·leccionisme i l'aristocràcia que podien aportar contactes i coneixement sobre peces inventariables o exposables; el marquès de Castellvell, Macario Golferichs, Josep Ferrer-Vidal, Josep de Martí i de Cardañas i Miquel Utrillo, confeccionaren un llistat de persones i es repartiren la tasca de contactar-hi i triar els objectes adients per portar a l'exposició. La Comissió Central Executiva era la mateixa Junta Municipal de Museus i Belles Arts, presidida per Josep Pella i Forgas, assistit pel secretari de la Junta, Carles

Pirozzini, i el director del museu, Carles de Bofarull, amb l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, l'escultor Josep Llimona, el crític d'art Raimon Casellas i els pintors Romà Ribera, Josep Masriera i Francesc Galofre Oller.

Una de les principals tasques fou la de restaurar i condicionar l'edifici del Palau de Belles Arts, el qual havia de ser la seu de l'exposició com ja ho havia estat de les anteriors des del 1898. En les ales laterals de la primera planta s'exhibien les poques obres de l'incipient Museu de Belles Arts i el projecte del museu de la Diputació Provincial. Aquest palau es trobava al parc de la Ciutadella com un record dels gloriosos darrers dotze anys, juntament amb alguns edificis més com ara l'antic Cafè Restaurant de l'Exposició Universal. Presentava un estat lamentable amb humitats, goteres, manca de seguretat en cas d'incendi i unes instal·lacions elèctriques i d'il·luminació per gas penoses. La despesa que es va haver d'efectuar per arranjar l'edifici fou de 8.372 pessetes.

Fou inexcusable que, amb el calendari tan just de temps que s'havia plantejat, es reforçés l'equip de gent que normalment treballava per als museus i la Junta. A càrrec del pressupost de l'exposició es van contractar durant set mesos un escriptor, un ordenança i una brigada amb un capatàs pale-

ta, un mosso manobre, un mosso vidrier, un mosso fuster i un mosso peó. Aquests contractats eventuais s'afegiren als fixos: un vigilant de nit, un conserge, un mosso, un fotògraf, dos escriptors, un comptable, el director del museu i el secretari de la Junta, que tenia el càrrec de cap de negociat. Si es compten només els sous dels interins i les gratificacions dels fixos, la despesa total del capítol de personal fou d'unes 6.000 pessetes.

A primers de juliol es posà fil a l'agulla per a la realització del cartell i el catàleg. Per al cartell es va encarregar un esbós a Ramon Casas, que aleshores ja havia retornat de París i s'havia instal·lat a Barcelona. La Junta n'aprova el disseny previ el 19 de juliol. La impremta Thomas en va lliurar mil exemplars a l'organització l'11 de setembre (fig. 2). Tot plegat va costar 1.125 pessetes, ja que Ramon Casas no va voler cobrar-ne res. A partir del 18 d'octubre, els exemplars sobrers de les tasques de propaganda i difusió es van posar a la venda a 5 pessetes la unitat, i pràcticament es va recuperar tota la inversió.

Que Ramon Casas fos el dissenyador del cartell augurava una bona acollida ja que l'artista acostumava a tenir una visió encertada en plantejar la propaganda d'un producte, com ja havia demostrat en altres ocasions.¹² La comissió va debatre si feia escriure el text en català, però no va voler córrer el risc que la qüestió de l'idioma influencés negativament l'èxit de la mostra, i finalment es composà el títol de l'exposició en llatí.

El dia 7 de juliol, una delegació de la comissió organitzadora, formada per Josep Masriera, Raimon Casellas, Romà Ribera, Alexandre de Riquer, Lluís Labarta, Emili Cabot i Manel Rodríguez Codolà, estudià una sèrie de propostes per a l'edició del catàleg, de les quals la de la impremta Thomas els semblà la més avantatjosa. Així i tot, van fer una contraproposta que fou acceptada per la impremta el 22 d'agost; el tracte va ser el següent: J. Thomas demanà ser l'únic fotògraf de les obres de l'exposició de manera que tingués l'exclusiva dels drets de reproducció, es comprometé a lliurar un màxim de sis fotografies per revista que ho sol·licités, al preu de 5 pessetes la unitat, però la revista no podria publicar les fotografies a una mida superior a 7 x 13 cm. La seva intenció era fer un centenar de fotografies i publicar-les en un àlbum de format 26 x 36 cm, que s'adquiriria per subscripció i que s'aniria lliurant en vint números que contindrien entre cinc i sis il·lustracions de 15 x 20 cm, els textos anirien escrits en castellà i en francès. A canvi d'aquestes prerrogatives es comprometé a editar sense cap càrrec mil exemplars del catàleg de l'exposició, sense il·lustrar i enquadrats en rústica, i a lliurar a la Junta, també sense càrrec, sis àlbums. Fins aquí la gestió semblà

un èxit ja que va permetre esborrar del capítol d'Impresos la despesa de l'edició del catàleg.

Sembla que aquest catàleg¹³ va veure la llum amb alguns problemes. Joan Brull fa notar que el 30 d'octubre encara no hi havia «catàlech que'ns ilustri, y havent-nos dirigit al secretari, ens contestà mitj en broma que si ho volem saber, ho busquem. Heus aquí una resposta que tanca de cop». Aquest artista es dedicà des de les pàgines de la revista *Juventut* a rebentar l'exposició,¹⁴ encara que no deixà de reconèixer la vàlua de moltes de les obres presentades. La seva actitud contrària a la Junta i anticatalanista li valgué una rèplica a la revista *Cu-Cut*, on se l'anomena «pintor de las ninfas brutas y las aguas térbolas».¹⁵ Als expedients de l'exposició es pot consultar que per al catàleg es contractà un escriptor per dos mesos, la primera minuta està datada el 6 de desembre. La revista *Pèl & Ploma* dona notícia el gener del 1903 de l'existència del catàleg i felicita Carles de Bofarull «per haber corregut amb l'horrorós mal de cap de confeccionar el Catàleg; porque ordenar 1890 números d'art antic es feina per la que tenen ample tasca, no un, sino deu homes entesos».¹⁶ La qual cosa ens fa suposar que les previsions de la comissió organitzadora foren àmpliament superades per la resposta que tant l'Església com els col·leccionistes particulars donaren amb l'aportació d'objectes a l'exposició.

3. Les obres i els expositors

Les gestions per tal de fer els contactes amb els col·leccionistes les van dur a terme majoritàriament Lluís Quer, Miquel Utrillo, Alexandre de Riquer, Tomàs Moragas, Modest Urgell, Emili Cabot, Raimon Casellas, Josep Llimona, Lluís Labarta i Macario Golferichs, que s'havien repartit aquesta tasca. Aquestes gestions sovint es feien a títol personal en funció d'un coneixement previ, més o menys profund, de les obres que estaven en possessió de determinades persones. Fins i tot, els contactes amb algunes parròquies es van fer de manera individualitzada i personal, encara que les peticions a l'Església i als ajuntaments es feien oficialment d'institució a institució.¹⁷ El resultat va ser una gran exposició, gran en tots els sentits, que va permetre agrupar en molt poc temps una impressionant col·lecció d'obres d'art i objectes, una part important dels quals eren molt poc coneguts.

La nòmina dels que hi participaren és realment molt extensa i constituïen el seu marc els límits naturals de Catalunya, un marc en el qual totes les províncies catalanes, en major o menor mesura, eren representades. Com és lògic, Barcelona presentava una representació més nodrida, tant pel que fa a

institucions civils (Ajuntament, Acadèmia de Belles Arts, Centre Excursionista de Catalunya) o eclesiàstiques (catedral, parròquies, convents, monestirs) com pel seu volum d'expositors particulars. De la província de Barcelona hi trobem representades poblacions com ara Argentona, Granollers, Manresa, Mataró, Sabadell, Sant Cugat, Sant Feliu de Codines, Terrassa i Vic. De la de Tarragona hi s'exposaren obres de la catedral de Tarragona i dels ajuntaments d'Alcover i Tortosa. Girona es veié representada per la catedral i l'Ajuntament de la ciutat de Girona, per la parròquia de Begur i pel monestir de Ripoll. Lleida, finalment, va centrar els seus esforços en les aportacions de la mateixa ciutat (Acadèmia Bibliogràfica Mariana, Ajuntament, catedral, seminari, Museu de Lleida i les parròquies de la Magdalena i Sant Joan Baptista). L'única aportació institucional de fora de Catalunya fou una pintura sobre tela del museu de Santiago de Compostel·la.

Els participants particulars constituïen legió, 204, la major part de Barcelona, tot i haver-hi expositors de Lleida, Mataró —aquests foren probablement els més nombrosos després de Barcelona—, Manresa, Vilanova i la Geltrú, Girona, Valls, Tortosa, Orense, Valladolid i Granada. Entre ells hi havia col·leccionistes i antiquaris de la talla de Francesc Bertendona, Alejandro Cerdá, Josep Estruch Cumella, Ramon García de Blaha, Macario Golferichs o Matías Muntadas.

Només amb un cop d'ull a la relació d'obres es fa evident la desproporció numèrica que hi ha entre les obres en mans d'institucions, tant eclesiàstiques com civils, i el patrimoni dels particulars que concorren en aquesta gran exposició, molt més nombrós. Una combinació entre l'admiració que inspira la seva contemplació i un temor per la seva possible, i més que probable, dispersió desperta sentiments enfrontats en molts dels que visitaren l'exposició: «Mezcla de íntima satisfacción y de profundo pesar produce en el ánimo la Exposición de Arte antiguo; lo primero por las maravillas sin fin ni cuento en ella atesorados; lo segundo por la amenazadora proximidad del día en que volverán a quedar esparcidas aquellas obras, reunidas por un momento, y que ¡quién sabe donde podrán ir a parar perseguidas con incansable tenacidad por la codicia extranjera!»¹⁸ Al llarg de l'exposició s'observen diversos conflictes que afecten la relació entre els expositors i la Junta. Exemplifica aquesta situació l'intent de dos dels principals col·leccionistes, Matías Muntadas i Josep Estruch, de retirar les seves obres abans de la clausura. Serà el president de la Junta mateix qui els demanarà d'esperar fins al tancament de l'exposició. No sabem, però, les raons dels expositors per fer tal cosa. Tanmateix, no sorprèn que en la sessió del 29 de desembre de 1902, la Junta acordés concedir-los a tots ells un diploma d'honor per raó de la «cooperación y buena voluntad

Fig. 3. Sala d'actes del Palau de Belles Arts, on es celebraren les festes i actes públics de l'exposició, com per exemple nombroses audicions musicals i les cerimònies d'inauguració i clausura. Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC.

con que todos y cada uno de los expositores han contribuido al mejor éxito del Certamen», un diploma que en principi estava reservat només a «los que se hubieran hecho dignos por el mérito de las colecciones o de las obras expuestas».¹⁹

4. L'exposició oberta al públic

El 25 de setembre de 1902, tal com estava previst, s'inaugurà l'*Exposició d'Art Antic* (fig. 3), i encara que com a president de la Junta figurava l'alcalde, Joan Amat Sormaní, el vicepresident i president efectiu fou el regidor Josep Pella i Forgas, que va fer el discurs inaugural,²⁰ a continuació del qual el president de la Diputació de Barcelona va inaugurar també les sales dedicades a Museu Provincial.

La reivindicació constant de la llengua i la cultura catalanes és latent en tots i cadascun dels aspectes de l'exposició: recordem que la llegenda del cartell finalment es va consignar en llatí per no haver-ho de fer en castellà i no gosar fer-ho en català. De fet, el discurs inaugural es va voler fer en català però, davant les pressions d'abandonar l'acte per part d'algunes autoritats convocades, es procedí a llegir-lo en castellà, idioma en el qual, per previsió, també s'havia redactat.

A gran part de la premsa de l'època trobem que els articulistes, en comentar el contingut de l'exposició, argumenten que molts dels objectes presentats configuren un art genuïnament català, i reivindiquen un art nacional.²¹ D'altres es

congratulen senzillament que els rètols de les sales s'hagin posat en català, i el de «No's pot fumar» al costat del de «Queda terminantemente prohibido fumar».²²

Inaugurada l'exposició, comencen a publicar-se articles que comenten les obres seguint el recorregut indicat en el muntatge de les sales; per tant, apareixen publicades veritables guies que ens donen una idea força aproximada de com era i com estava distribuïda.²³

La venda d'entrades suposà un ingrés de 38.583 pessetes, cosa que ens permet calcular l'estadística de visitants de l'exposició de manera força aproximada: a 1 pesseta l'entrada, més 1.500 pessetes d'abonaments, els passis gratuïts als expositors i personal especial, podem afirmar que l'exposició va ser visitada per unes quaranta mil persones, una xifra que, tenint en compte el nombre d'habitants de la Barcelona de principis del segle xx, és molt reeixida.

Es van organitzar una sèrie d'audicions en el saló principal de la planta baixa del Palau de Belles Arts. Els dijous, dissabtes i dies festius a la tarda dels mesos d'octubre, novembre i desembre, amb el mateix preu d'entrada a l'exposició es podia gaudir d'espectacles musicals. Hi intervingueren la Banda Municipal de Música, societats musicals com per exemple la Capella Catalana de Concerts, o corals com ara l'Eco de Catalunya, cobles com són La Principal de la Bisbal, la Banda Albesa, l'Orfeó Català i l'Escola Municipal de Música, i entre els directors hi figuraren els mestres Robert Goberna, Antoni Nicolau i Lluís Millet.

Es convocà un concurs de còpies de l'exposició, els millors dibuixos del qual serien premiats i adquirits per figurar en el museu amb la finalitat de deixar una mostra de l'art de l'exposició un cop clausurada. Es repartiren carnets de copistes i es destinaren uns dies per a grups. Joves artistes d'entre vint i vint-i-cinc anys, coneguts més tard com exponents dels diferents corrents estilístics del segle xx, apareixen en els llistats: Joaquim i Dionís Renart, Francesc Labarta, Francesc Galí, Feliu Elías, Joan Vidal i Ventosa, Darius Vilàs, Mateu Culell, Iu Pasqual, Josep Ma Jujol, Francesc Pausas, Eugeni d'Ors, i d'altres una mica més grans, entre els quals destaquen Dionís Baixeras, Josep Triadó, Joan Vallhonrat, Sebastià Junyent i Isidre Nonell. Es premiaren Labarta i Vallhonrat, entre molts d'altres, però la millor inversió del concurs fou el premi concedit a Salvador Sanpere i Miquel pel seu *Estudio crítico y arqueológico. Los cuatrocentistas catalanes*, que més tard es va publicar.²⁴

En la memòria justificativa de la part econòmica de l'exposició, la junta directiva de la comissió organitzadora es feli-

cità de l'èxit obtingut i del poc esforç econòmic que li havia calgut fer a la corporació municipal, ja que entre les despeses i els ingressos restà un saldo positiu d'un es 2.000 pessetes.²⁵ En aquesta memòria, la Junta manifesta una recança: que el poc temps de què va disposar per preparar aquesta mostra no va permetre d'incloure obres d'un abast geogràfic més ampli, i proposa preparar-ne una altra amb el temps suficient: «la importancia que tendrá para nuestros estudios artísticos, arqueológicos y históricos la celebración de otra exposición de esta especie, realizada con el lapso de tiempo necesario, abrazando todas las regiones que constituyeron nuestras antiguas dominaciones en la época esplendorosa de nuestra historia».²⁶

Com podem veure, l'esforç econòmic de l'Ajuntament es va limitar a avançar uns diners per a despeses, que més tard recuperà amb els ingressos. Cap membre de la comissió no va proposar que es dedicés una important quantitat per intentar adquirir les magnífiques obres que havien estat exposades. El clam de Sebastià Junyent a la revista *Juventut*: «Per tals adquisicions tenia que presupostarse una gran cantitat encara qu'hagués de ferse un empréstit, porque com hem dit avans, de dia en dia s'escapa la ocasió, y prompte ab tot l'or del món no s'hi será á temps»,²⁷ no trobarà una resposta immediata però s'iniciarà un degoteig d'ingressos. Tal com diu Pere Bohigas Tarragó, «[la Junta] desde aquel momento, eficazmente auxiliada por el ambiente que las circunstancias fomentaban y por el desarrollo de los estudios históricos, dedicóse con singular ahinco a recoger por adquisición, donativo o depósito cuanto le fué posible de aquel tesoro de arte antiguo de Cataluña y a organizar los museos que se habían comenzado, de manera que fuesen la custodia definitiva de estas obras y centro de estudios de la modalidad artística propia del país».²⁸ L'exposició es va clausurar el dia primer de gener del 1903.

5. Repercussió de l'exposició en l'increment dels fons dels museus públics

El 31 de desembre de 1904, els membres de la Junta Municipal de Museos y Bellas Artes: Antoni Bastinos, Josep Pella Forgas, Josep Puig i Cadafalch, Josep Masriera, Tiberio Àvila, Josep Llimona, Romà Ribera, Bonaventura Pollés i Vivó, Raimon Casellas i Francesc Galofre i Oller, presenten a l'Alcaldia una memòria justificativa dels comptes de l'exposició. En els nou folis primers, on s'expliquen els objectius, les intencions i es justifica el pressupost, es pot llegir: «Gracias a ella hemos podido dotar al Museo Municipal de Bellas Artes de una sección de

pintura antigua, en la cual forman su poderosa base algunas obras de mérito indiscutible, que irán aumentando indudablemente gracias a la protección decidida y continua.»²⁹

Si, proporcionalment, és escàs el patrimoni de les institucions, més ho és el fons municipal de Barcelona que s'incorpora a l'exposició. La manca de materials es fa manifestament palesa pel que fa a l'art romànic, ja que encara estem molt lluny dels primers anys vint, quan es produeix el redescobriment d'aquest patrimoni, fins llavors menystingut. Per aquesta raó quan Alfred Opisso fa la ressenya de pintura i escultura romàniques, ha de posar èmfasi especial en les obres de Lleida, Vic o la seu de Manresa. El mateix passa en relació amb les obres gòtiques, una part important de les quals es troba fora dels museus de la ciutat (Sant Vicenç de Sarrià, *Retaule de sant Esteve de Granollers*, *Retaule dels Revenedors*, entre d'altres). També és cert que gràcies a l'esforç d'algunes de les comissions creades per la Junta, algunes de les obres més importants acabaren integrant-se més tard o més d'hora dins les col·leccions dels museus públics, que al llarg d'aquests primers anys del segle iniciaven el seu llarg camí.

Entre les obres o els conjunts d'obres de titularitat municipal que figuraren en l'exposició destaca la *Mare de Déu dels Consellers*. Encara que no figura en el catàleg, sabem del cert que hi va ser present i la seva fotografia figura entre les de les obres. El 3 de maig de 1902 s'iniciaren les gestions per tal de traslladar aquest retaule, amb una certa urgència, des de l'Arxiu Municipal, on es trobava en aquell moment. El trasllat d'una obra d'aquestes característiques fou molt complicat i es va encarregar aquesta missió al Sr. Juan Baptista Parés, sota la supervisió de J. Masriera. En la sessió del 31 de maig la taula havia estat ja traslladada al Palau de Belles Arts tot i no ser encara en el seu lloc definitiu. El seu trasllat i instal·lació va suposar una despesa de 294 pessetes, a la qual calgué sumar la corresponent a la construcció, talla i daurat de la part nova del marc restaurat. Hi havia també *Sant Oleguer*, que juntament amb la còpia antiga d'un retrat de Carles II, foren les dues úniques pintures procedents del Museu Arqueològic acceptades perquè figuressin en el Museu de Belles Arts. També constaven com de propietat municipal el *Frontal d'altar d'Ix*, adquirit l'any 1889 amb la resta d'obres de la col·lecció Bosch i Barrau, i la *Testa de sant Joan Baptista*, donada per Joan Llimona a finals de maig de 1902 al Museu Municipal de Belles Arts, a la qual fou necessari posar un marc nou de 41 pessetes i 25 cèntims. També foren seleccionades la *Mare de Déu* de terracuita de Damià Campeny i la *Mare de Déu, el Nen Jesús i sant Joanet* de terracuita de Lluís Bonifàs, atribuïdes ambdues aleshores a Ramon Amadeu, que ingressaren al Museu l'any 1896 amb una tercera obra, un *Sant Josep*, que

deuria desaparèixer molt aviat, ja que no figura al catàleg de 1906.³⁰ Un altre canvi d'atribució fou el de la sèrie de la *Vida de la Mare de Déu*, que en aquell moment es considerava obra de Flaugier i actualment s'atribueix a Pere Pau Muntanya.³¹ Actualment, aquesta sèrie es troba instal·lada al Museu d'Arts Decoratives, a excepció de dues obres: *Àngel de l'Anunciació* i *Mare de Déu de l'Anunciació*, que es troben a les reserves del MNAC. Originàriament formava part de la decoració d'un saló de la casa del fabricant Manuel Bertran,³² fou recollida per Josep Reynés quan es va procedir a enderrocar la casa i la va lliurar com a donació a la Junta el mes de maig de 1902. Ja que algunes de les obres que formaven part d'aquest conjunt es trobaven en molt males condicions, fou necessari encarregar a l'artista Josep Calvo que les intervingués, cosa que va suposar una despesa de 750 pessetes.³³ Guillermo de Guillén García va dipositar a principis de juny del 1902 un quadre d'El Greco per tal que figurés en el Museu Municipal. L'obra va participar en l'*Exposició d'Art Antic* en qualitat de dipòsit.

Un cop finalitzada l'exposició, la major part de les obres foren retornades als seus propietaris. Altres restaren en dipòsit en espera d'ingressar definitivament als museus municipals, com el cas del *Retaule de Sant Vicenç de Sarrià* o les dues obres de Viladomat, propietat de Manuel Comas de Mataró, el dipòsit de les quals fou acordat en la sessió del 7 de febrer de 1903. La Junta va orientar els seus esforços per tal d'obtenir que diverses parròquies dipositessin en el Museu les seves obres, petició que fou rebutjada en diverses ocasions, com és el cas de les de Santa Anna i Sant Agustí (7 de febrer de 1903) o Santa Maria del Mar (31 de gener de 1903). Foren també infructuoses les gestions per tal d'aconseguir les taules gòtiques de les Escoles Pies de Barcelona, destruïdes durant els avalots de l'any 1909, o el *Retaule de sant Quirze* de Terrassa.³⁴

Pel que fa als expositors particulars, es va donar el cas que alguns d'ells oferiren les seves obres i la Junta els les va desestimar totes (com és el cas del col·leccionista Viñeta i Bellaserra, en la sessió de la Junta del 7 de febrer de 1903). Entre les obres que presentava hi havia una taula gòtica, diverses teles, mobiliari i una peça d'orfebreria. El mateix, però en menor mesura, li passà a Joaquín Delgado, en ser-li rebutjada una imatge del Nen Jesús (cat. núm. 950). Fou desestimada també una pintura sobre coure, atribuïda a Rubens (cat. núm. 1478), en considerar que ni per les seves característiques ni pel seu preu era convenient adquirir-la.

Tanmateix, una part no gens menyspreable, tant pel que fa al seu nombre com a la seva importància, va ingressar als museus municipals per diferents conceptes al llarg d'un dilatat període de temps, que va des de la clausura de l'ex-

Fig. 4. Sala de l'Exposició d'Art Antic on s'exposaren les diferents taules del retaule de la parròquia de Sant Vicenç de Sarrià, i on s'identifica la taula *Flagel·lació de sant Vicenç* del Mestre de Castelsardo (MNAC/MAC 24120). Molt probablement, a continuació s'hi penjaren les taules de Jaume Huguet com ara la de *Sant Vicenç a l'eculi* (MNAC/MAC 24134) i d'altres. En clausurar l'exposició, ingressaren al Museu dipositades per la Junta d'Obra de la parròquia.

posició fins a l'any 1975, amb l'adquisició de la darrera taula del *Retaule dels Revenedors*.

Gestions de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts (1902-1904)

Martiri de sant Cugat. Procedent de l'església parroquial de Sant Cugat del Vallès, el desembre del 1902 s'encarregà a Raimon Casellas que gestionés l'adquisició d'aquesta taula, el preu de la qual era necessari que indiqués ell mateix en funció del que cregués convenient. El 7 de gener de 1903 Casellas diu que hi ha moltes dificultats i que espera que algú pugui influenciar el rector. El rector reclama per carta, de 24 de març de 1903, el retorn de l'obra, al·legant que aquest retard pot ser degut a un oblit o «con segunda intención», per la qual cosa la Junta, en la sessió del 28 de març, decideix no contestar aquesta carta «teniendo en cuenta la forma y el sentido poco correcto de dicha comunicación» fins que els delegats de la Junta parlin amb el vicari general. Les gestions es perllonguen fins al 27 de juliol de 1907, quan se'n fa efectiva l'adquisició per 40.000 pessetes. El que sí és cert és que entre 1903 i 1907 la taula va retornar a la parròquia de Sant Cugat, fet que donà peu al seu pintoresc retorn al museu de Barcelona, protagonitzat per Ramon Casas amb el seu cèlebre automòbil, Josep Pijoan, Raimon Casellas i Emili Cabot, entre d'altres.

Retaule de Sant Vicenç (fig. 4). Constituït per cinc taules obra de Jaume Huguet, tres del Mestre de Castelsardo i una,

Sant Vicenç i sant Valeri a la presó, obra d'un pintor català desconegut. Són nombroses les vicissituds per les quals va passar aquest retaule de l'església parroquial de Sant Vicenç de Sarrià. En el decurs de la darrera sessió de la Junta de l'any 1902, desitjosos els seus membres de resoldre la qüestió de la titularitat d'aquest retaule, van comissionar Josep Llimona per tal que adquirís les vuit taules per 4.000 pessetes. Tot i els esforços que es van fer, actualment el conjunt de Sarrià segueix com a dipòsit de la Junta d'Obra de Sant Vicenç de Sarrià.³⁵ Les taules sortiren de la parròquia per tal de ser exposades l'any 1902, i ja no hi retornaren mai més.

Col·lecció Lluís Quer. Del conjunt d'obra que va exposar: una taula i un retaule gòtic, així com també diverses teles (segles XVI-XIX), només el *Retaule de sant Joan Baptista i sant Esteve* fou adquirit, el 4 de març de l'any 1903, per 4.400 pessetes³⁶ (l'oferta inicial era de 7.450 pessetes, que a la Junta li van semblar excessives),³⁷ juntament amb una Mare de Déu gòtica d'alabastre i una col·lecció de vint-i-set vidres, diversos objectes d'orfebreria, una creu, un encenser gòtic (MNAC/MAC 12135)³⁸ i dos candelers.

Col·lecció Celestí Dupont. La seva aportació es va centrar en diversos objectes d'orfebreria (cat. núm. 1073, 1867-1886). En acabar l'exposició, va oferir-los tots, i Raimon Casellas fou comissionat per portar a terme les negociacions, qui va advertir que convindria adquirir només els més notables (sessió del 31 de gener de 1903). Es va fer efectiva la compra de catorze creus (MNAC/MAC 12181, 12175, 12184, 12185, 12193,

Fig. 5. Sala de l'exposició on es presentava la pintura d'escola castellana. Es pot veure l'*Epifania* (MNAC/MAC 24164) consignada al catàleg com a obra de «Castillo» i actualment atribuïda a Herrera el Vell. Ingressà el 14 de març de 1903 adquirida per la Junta Municipal de Museus i Belles Arts.

12196, 12198, 12205, 12207, 12200, 12202 i 12204), vuit encensers (MNAC/MAC 12111, 12134, 12143), un candelero, una arqueta i un frontal d'altar romànic (MNAC/MAC 15784) el 30 d'octubre de 1903. Aquestes tres darreres peces, inclòs el *Frontal d'Avià*, no havien estat exposades l'any 1902.

Col·lecció Manuel Comas (Mataró). Va dipositar dues pintures atribuïdes a Viladomat procedents de la capella dels Dolors de Mataró, *Jesús rentant els peus a Pere* (MNAC/MAC 11613) i *Jesús donant la Comunió a la Mare de Déu* (MNAC/MAC 11612). Ambdues obres foren acceptades com a dipòsit per la Junta en la sessió del 7 de febrer de 1903, que va ser ratificat pel seu propietari uns dies més tard. Més endavant foren retornades la MNAC/MAC 11612 el 29 de març de 1940 i la MNAC/MAC 11613 el 12 de juliol de 1971.

Col·lecció Servando Fernández Victorio. Cinc foren les teles que va presentar, entre les quals hi havia dues representacions de batalles (cat. núm. 640 i 743), dues escenes bíbliques, *Les plagues d'Egipte* (cat. núm. 641) i la *Travessa del desert* (cat. núm. 744), atribuïdes a Bassano, i una *Epifania* d'escola sevillana atribuïda en aquell moment a Castillo i posteriorment a F. Herrera el Vell (fig. 5). Només aquesta darrera i una de les batalles atribuïda a Snayers s'incorporaren a les col·leccions del Museu, i tot i tenir una numeració divergent ho feren al mateix temps en ser adquirides a Servando Fernández el 14 de març de 1903 per 4.000 pessetes.³⁹

Col·lecció Alejandro Cerdá (Orense). En acabar l'exposició, Alejandro Cerdá va proposar vendre totes les obres que hi havia presentat. De totes elles, la Junta va acordar adquirir-ne només dues:⁴⁰ *Donants davant d'un altar de Crist i Lluís, comte de Nassau*.

Col·lecció d'Isabel Serra, vídua de Gispert. Les quatre obres de Vaccaro: *Trobada de Tobies amb l'arcàngel*, *Tobies cura la ceguesa del seu pare*, *Comiat i benedicció de Ragüel a la seva filla Sara* i *Tobies i el peix*, foren venudes l'any 1903 per 2.500 pessetes, gràcies a les gestions de Joan Llimona (fig. 6).

Tot i ser Julio Ma de Parellada i de Moragas el propietari oficial, segons el catàleg, de l'obra d'Alonso del Arco *Sant Sopar*, és Fernando Moragas Manzanares qui la cedeix en dipòsit el 9 de març de 1903. Actualment, els seus hereus n'han sol·licitat la devolució.

El quadre que exposava Miquel Massot, *Sant Pau ermità*, fou venut l'any 1904 a la Junta per 600 pessetes.⁴¹

Gestions de la Junta de Museus de Barcelona (1907-1936)

Retaule de sant Esteve de Granollers. Un cop acabada l'exposició, les taules de Granollers retornaren al seu lloc i no sembla que de moment es parli del seu ingrés a les col·lec-

Fig. 6. Com a conseqüència de l'exposició, la política d'adquisicions de la Junta es va fer notar en la compra d'algunes obres importants el 1903 i 1904, entre les quals hi havia les quatre teles d'Andrea Vaccaro sobre la vida de Tobies com aquesta *Benedicció de Ragüel a la seva filla Sara* (MNAC/MAC 11523).

cions municipals. L'any 1915, la Junta que s'encarregava de la construcció del nou hospital de Granollers va sol·licitar permís al bisbe per tal de vendre els retaules i destinar els diners de la venda a arreglar l'església i portar a terme les obres de l'hospital.⁴² Aquest és el punt de partida d'un seguit de negociacions accidentades que culminaren amb l'adquisició dels retaules i la seva instal·lació i inauguració dins les sales del Museu ja ben entrat l'any 1918.⁴³

Les pintures de Viladomat que constituïen l'aportació de Ramiro Lorenzale, tres natures mortes, s'integraren als museus gràcies al llegat de Rosa Lorenzale el 1919. La resta d'obres, també de Viladomat, tres de les quals: *Primavera*, *Estiu* i *Hivern*, eren també seves, mentre que la *Tardor* era de la seva germana Maria, formaren part del llegat de Ramiro Lorenzale, l'acord del qual fou signat un any abans (fig. 7).

En aquesta exposició, Emili Cabot va presentar en una sala especial la seva important col·lecció de vidres antics, col·lecció que posteriorment va llegar als Museus de Barcelona i que actualment podem admirar al Museu d'Arts Decoratives de Barcelona. La particularitat que aquesta col·lecció té per al Museu Nacional d'Art de Catalunya és que Emili Cabot va cedir la taula de *Sant Jordi i la princesa* de Jaume Huguet a canvi d'un vidre del segle XVI que ell mateix va adquirir en nom de la Junta de Museus en una subhasta a París. Tot i això, aquest exemplar va ingressar als museus juntament amb la resta de la col·lecció, que és el que va constituir el llegat

d'Emili Cabot el 1924. Si reflexionem sobre aquest assumpte, veurem que el col·leccionista aconsegueix, en qualitat de membre de la Junta de Museus de Barcelona, una peça que ell considerava especialment valuosa per a la seva col·lecció, però a canvi ofereix la magnífica taula de Jaume Huguet. Amb aquest tracte, la Junta de Museus sempre hi guanya ja que s'assegura per al futur el llegat del col·leccionista, i per l'import de l'adquisició del vidre ingressa la taula gòtica.

Col·lecció Ignasi Girona. El Sr. Girona va presentar l'any 1902 dues peces, una taula del segle XVI que representa la *Sagrada Família*, de la qual no tenim notícies, i un *Retaule de sant Vicenç*, que en aquell moment havia estat identificat com de sant Llorenç. Aquest retaule, segons consta a l'arxiu familiar,⁴⁴ fou adquirit per Ignasi Girona l'any 1890, qui el va fer restaurar parcialment. Els hereus d'Ignasi Girona i Anna Jover en feren donació a la Junta de Museus l'any 1930, segons constava en les darreres voluntats de la Sra. Jover (fig. 8).

L'aportació de l'Audiència Territorial de Barcelona a l'exposició es va limitar a una taula de Joan Mates, *Plany sobre el cos de Crist mort*, que no va entrar al Museu fins al 1931 com a dipòsit, situació en la qual encara es manté.

El Retrat de dama amb atributs de Diana, obra de Pere Crusells, formava part de la col·lecció de Gaspar Homar Mesquida, segons consta als arxius del MNAC. Fou adquirida l'any 1931 a l'antiquari Planas, tot i que no hem trobat la documentació corresponent en aquest ingrés ni consta tampoc en la relació d'ingressos feta per M.J. Boronat, ni a les actes de la Junta de Museus (fig. 9).

Les obres d'Antoni Viladomat *Mater Dolorosa* i *El Salvador*, i el lot format per les quatre obres de Josep Flaugier: *Retrat del rei Josep I*, *Naixement de sant Joan Baptista*, *Anunciació* i *Les esposalles de la Mare de Déu* presentades per Francesc Fàbregas, ingressaren al Museu com a part del seu llegat (16 de gener de 1934). La *Santa Faç* del cercle d'Albert Bouts consta al catàleg juntament amb altres obres del Museu Episcopal de Vic. Té les mateixes mides que l'exemplar que va ingressar al Museu com a llegat de Francesc Fàbregas el mes de gener del 1934.

El col·leccionista Josep Estruch Cumella va contribuir a l'exposició amb una sèrie d'obres de notable interès: del cercle de Pere Espallargues, *Sant Julià* –en aquest moment el personatge fou identificat com «el conde de Barcelona Ramón Berenguer»– i *Sant Jordi matant el drac* (fig. 10). Aquestes dues obres ingressaren posteriorment al Museu amb la col·lecció Muntadas, però en aquell moment eren a mans de Josep

Fig. 8. El Retaule de sant Vicenç de Bernat Martorell (MNAC/MAC 15797), procedent de l'ermita de la Santa Creu de Menàrguens, ingressà al Museu el 1930, llegat per Anna Jover, vídua d'Ignasi Girona, qui havia manifestat reiteradament la seva voluntat de llegar aquesta obra que havia presentat a l'exposició de 1902.

Estruch Cumella. A més d'aquestes, J. Estruch Cumella va presentar-ne d'altres, algunes de les quals sabem del cert que no s'integraren mai a les col·leccions del Museu, com és el cas de la taula gòtica *Passatge de la vida de sant Vicent Ferrer* (cat. núm. 250, p. 38 i cat. núm. 256, p. 39, citada per error dues vegades) o *Tres personatges al·legòrics de la Justícia, la Ciència i la Filosofia* (cat. núm. 253, p. 38), també del segle xv. Tanmateix, hi ha dubtes en relació amb una taula que representa el Calvari i que possiblement sigui, tot i que les mides són diferents, la taula central del *Retaule de santa Anna, sant Bartomeu i santa Magdalena* de Jaume Huguet, que va ingressar al Museu amb les peces donades per Maria Badeigts en memòria del seu difunt espòs, el senyor Ramon Ferrer i Estruch, marquès de Cornellà, l'any 1935, juntament amb el *Sant Bru* de Francisco Zurbarán, l'*Ecce Homo* i *Fray Alonso de Santo Tomás* (fig. 9). Al revers d'aquesta darrera obra hi ha la següent anotació: «Este cuadro procede de la Galeria del Duque de Sesa. De la del Excmo. Sr. D. Ramón Estruch y Ferrer. De la del Excmo. Sr. D. José Estruch y Cumella y hoy año de 1925 a la del Ilustrísimo Sr. Marqués de Cornellá.»

Gestions de l'Ajuntament de Barcelona (1940-1975)

En la sessió del 7 de febrer de 1903 es va demanar al gremi dels Revenedors que acceptés deixar en dipòsit les taules del *Retaule de sant Miquel o dels Revenedors*. En la sessió del 14 de març es va llegir un comunicat del gremi que anunciava que no era possible deixar les taules en dipòsit perquè els seus estatuts no ho permetien, per la qual cosa les taules retornaren a la seu del gremi sense que fos possible reiniciar les gestions. Tanmateix, el 22 d'agost de 1940, sis taules del retaule, un frontal d'altar del segle xvi i un pas de Setmana Santa amb diverses figures obra de D. Campeny ingressaren al Museu d'Art de Catalunya com a dipòsit del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional, que s'havia fet càrrec d'aquestes obres el 30 de juliol de 1936.⁴⁵ Aquest dipòsit es va mantenir fins al 1970, moment a partir del qual l'Ajuntament va procedir a adquirir-lo per parts: *Mare de Déu amb el Nen i sants* i *Aparició de l'arcàngel al castell de Sant' Angelo*, l'any 1970; *Calvari* i *Sant Miquel*, l'any 1971; *El miracle del Mont Saint Michel* i el frontal del segle xvi MNAC/MAC 37754, l'any 1973. Finalment, la taula que representa *Sant Miquel vencedor de l'Anticrist* i el pas de Setmana Santa, l'any 1975.

Un interessant *Motlle d'argenter amb inscripció àrab* fou trobat el 12 de juny de 1900 al barri de Remolins de Tortosa, lloc on tradicionalment se situa l'antic barri jueu, en fer els fonaments d'una casa de nova construcció. Atès el seu interès, va ser exposat l'any 1902. Al catàleg de l'exposició figurava com a propietat de Joan Abril i Guañabens, arquitecte i director del Museu Municipal de Tortosa. Segons consta al diari de Tortosa *Los Debates* del 15 de juliol de 1903, el mateix Joan Abril havia declarat en una ocasió que el motlle li pertanyia, ja que l'havia adquirit al propietari del terreny a canvi dels plànols de la casa que hi volia construir. El Museu d'Art de Catalunya va adquirir el motlle el 19 de setembre de 1951 a mossèn Arasa, que, en la seva condició de capellà de la família Abril, havia rebut el motlle com a present de Joan Abril mateix.

La col·lecció Muntadas és sens dubte una de les aportacions més importants a l'èxit de l'exposició. No sabem si en aquell moment les divuit obres que va presentar eren una part important o no de la seva col·lecció. Sabem del cert que posteriorment la seva col·lecció es va enriquir amb obres d'altres col·leccionistes, com és el cas de les dues obres del cercle de Pere Espallargues propietat, l'any 1902, de Josep Estruch Cumella. La col·lecció Muntadas va aportar a l'exposició: *Sant Joan Baptista*, *Jesús entre els doctors de la*

Fig. 9. Sala de l'exposició que presentava l'art dels segles XVII i XVIII. Una de les pintures fou adquirida el 1931 per la Junta de Museus (1907-1931) a un antiquari, *Retrat de dama amb atributs de Diana* (MNAC/MAC 24269). L'altra que es pot identificar fou una donació de la marquesa de Cornellà el 1935, la pintura d'escola andalusa *Fra Alonso de Santo Tomás* (MNAC/MAC 24370).

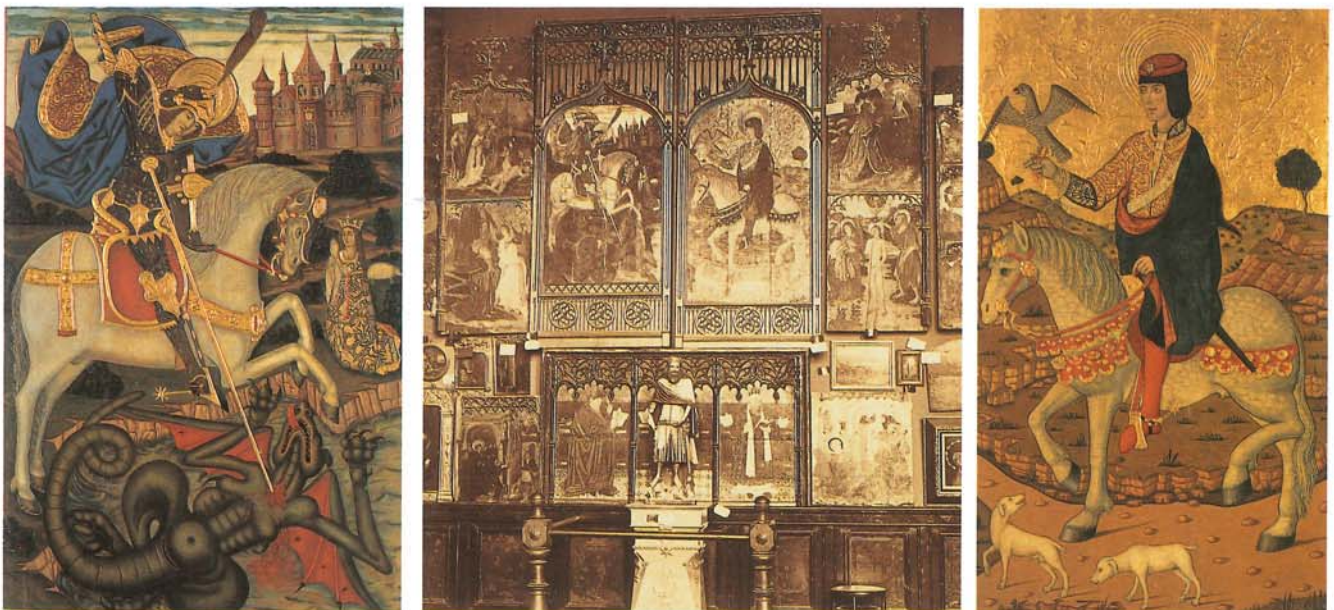

Fig. 10. Les taules de *Sant Jordi* (MNAC/MAC 64056) i *Sant Julià* (MNAC/MAC 64057) del cercle de Pere Espallargues de finals del segle XV que el 1902 eren propietat de Josep Estruch Cumella, ingressaren al Museu amb l'adquisició de la col·lecció Muntadas el 1956.

Llei, Abraçada a la Porta Daurada, Santa Anna, la Mare de Déu i el Nen Jesús –tot i que les mides no són coincidents probablement per l'existència d'una peanya o similar–, *Retaule de sant Cebrià, Retaule dels sants Joans* (predel·la), *Sant Agustí, Bes de Judes, Sant guerrer, Coronació de la Mare de Déu, Predel·la amb Crist i diversos sants, Retaule de la Mare de Déu, Davallament de la Creu, Retaule de sant Jaume*. No ha estat possible identificar la peça número 3 del catàleg (una taula amb sant Llorenç, si és que realment es

tractava d'aquest sant), la número 10, santa Úrsula i les seves companyes de martiri, i la número 14, un Calvari que sembla que no es correspon amb cap dels calvaris que ingressaren l'any 1956 amb la col·lecció Muntadas. La *Mare de Déu* exposada per Joaquina Subirats, vídua de Rius i Badia l'any 1902, fou venuda posteriorment a Matías Muntadas, per la qual cosa aquesta obra ingressà amb la resta de la seva col·lecció.

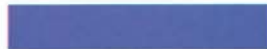
Obres de l'exposició de 1902 presents a les col·leccions del MNAC*

Núm. inv.	Autoria	Descriptor i tècnica	Ingrés	Font d'ingrés	Data d'ingrés	Catàleg de 1902
015802-000	Anònim	Frontal d'altar d'Ix; pintura/taula	Compra	Eduardo Bosch Barrau	14/11/1889	núm. 212, p. 31
010322-000	Damià Campeny/ R. Amadeu	Mare de Déu; terracuita	Compra	Indeterminada	00/00/1896	núm. 1045, p. 107
010666-000	Lluís Bonifàs/ R. Amadeu	Mare de Déu, Nen Jesús i sant Joanet; terracuita	Compra	Indeterminada	00/00/1896	núm. 1046, p. 107
011577-000	Desconegut	Testa de sant Joan Baptista; oli/tela	Donació	Joan Llimona i Bruguera	00/00/1902	núm. 1468, p. 127
024182-000	Desconegut	Sant Oleguer; oli/tela	Cessió	Museus Municipals	00/00/1902	núm. 1786, p. 152
015938-000	Lluís Dalmau	Mare de Déu dels Consellers; pintura/taula	Dipòsit	Ajuntament de Barcelona	30/5/02	fora de catàleg
011635-000	P-Pau Montanya/ J. Flaugier	Mare de Déu en el moment de l'Anunciació; pintura/tela	Donació	Josep Reynés	00/00/1902	núm. 990, p. 101
011636-000	P-Pau Montanya/ J. Flaugier	Àngel en el moment de l'Anunciació; pintura/tela	Donació	Josep Reynés	00/00/1902	núm. 989, p. 101
011548-000	Desconegut	Còpia retrat Lluís Comte de Nassau; pintura/taula	Compra	Alejandro Cerdá	00/00/1903	núm. 655, p. 72
011594-000	Alonso del Arco	Sant Sopar; oli/tela	Dipòsit	Fernando Moragas	00/00/1903	núm. 1854, p. 159
015866-000	Huguet/Castelsardo	Retaule de Sant Vicenç de Sarrià; pintura/taula	Dipòsit	Parròquia de Sarrià	00/00/1903	núm. 51-59, p. 12
011608-000	Desconegut	Donants davant un altar de Crist; oli/tela	Compra	Alejandro Cerdá	31/1/03	núm. 1523, p. 134
015824-000	Bernat Despuig	Retaule de sant Joan Baptista i sant Esteve. Badalona	Compra	Lluís Quer	14/2/03	núm. 382, p. 52
005681-000	Snayers	Batalla; oli/tela	Compra	Servando Fernández Victorio	14/3/03	núm. 640, p. 71
024164-000	Fco.Herrera El Viejo/Castillo	Epifania; oli/tela	Compra	Servando Fernández Victorio	14/3/03	núm. 1503, p. 131
011522-000	Andrea Vaccaro	Tobies i el peix; oli/tela	Compra	Isabel Serra vídua Gispert	00/00/1904	núm. 1859-62, p.160
011523-000	Andrea Vaccaro	Benedicció de Ragüel a la seva filla Sara; oli/tela	Compra	Isabel Serra vídua Gispert	00/00/1904	núm. 1859-62, p.160
011541-000	Andrea Vaccaro	Tobies cura la ceguesa del seu pare; oli/tela	Compra	Isabel Serra vídua Gispert	00/00/1904	núm. 1859-62, p.160
024177-000	Andrea Vaccaro	Trobada de Tobies amb l'arcàngel Rafael; oli/tela	Compra	Isabel Serra vídua Gispert	00/00/1904	núm. 1859-62, p.160
010238-000	Desconegut	Còpia de sant Pau ermità; oli/tela	Compra	Joan Camprubí	00/07/1904	núm. 1499, p. 131
015840-000	Ayne Bru	Degollació de sant Cugat; oli/taula	Compra	Parròquia de Sant Cugat	00/00/1907	núm. 221, p. 32

Núm. inv.	Autoria	Descriptor i tècnica	Ingrés	Font d'ingrés	Data d'ingrés	Catàleg de 1902
015876-000	Anònim	Retaule de sant Esteve de Granollers; pintura/taula	Compra	Parròquia de Granollers	24/10/17	núm. 61-65, p. 13; núm. 113-116, p. 18; núm. 119, p. 20; núm. 195, p. 29
024149-000	Joan Gascó	Moisès del Retaule de Granollers	Compra	Parròquia de Granollers	25/10/17	núm. 69-71, p. 13-14
024150-000	Joan Gascó	David del Retaule de Granollers	Compra	Parròquia de Granollers	25/10/17	núm. 69-71, p. 13-14
024152-000	Joan Gascó	Abraham del Retaule de Granollers	Compra	Parròquia de Granollers	25/10/17	núm. 69-71, p. 13-14
024267-000	Antoni Viladomat i Manalt	L'hivern; oli/tela	Llegat	Ramiro Lorenzale	00/00/1918	núm. 1538, p. 135
024268-000	Antoni Viladomat i Manalt	La primavera; oli/tela	Llegat	Ramiro Lorenzale	00/00/1918	núm. 1586, p. 140
024277-000	Antoni Viladomat i Manalt	L'estiu; oli/tela	Llegat	Ramiro Lorenzale	00/00/1918	núm. 1539, p. 135
024279-000	Antoni Viladomat i Manalt	La tardor; oli/tela	Llegat	Ramiro Lorenzale	00/00/1918	núm. 1587, p. 141
011632-000	Antoni Viladomat i Manalt	Natura morta amb verdura, raïms i ou; oli/tela	Llegat	Rosa Lorenzale Rogent	14/4/19	núm. 1537, p. 135
024276-000	Antoni Viladomat i Manalt	Natura morta amb verdura i llimones; oli/tela	Llegat	Rosa Lorenzale Rogent	14/4/19	núm. 1534, p. 135
024278-000	Antoni Viladomat i Manalt	Natura morta amb verdura i gall dindi; oli/tela	Llegat	Rosa Lorenzale Rogent	14/4/19	núm. 1540, p. 136
015868-000	Jaume Huguet	Sant Jordi i la princesa; pintura/taula	Compra	Emili Cabot	6/7/23	núm. 1372, p. 121
015797-000	Bernat Martorell	Retaule de sant Vicenç; pintura/taula	Llegat	Ignasi Girona / Anna Jover	24/11/30	núm. 126, p. 21
015921-000	Joan Mates	Plany sobre el cos de Crist mort; pintura/taula	Dipòsit	Generalitat de Catalunya	00/00/1931	núm. 110, p. 17-18
024269-000	Pere Crusells	Retrat de dama amb atributs de Diana; oli/tela	Compra	Planas Antiquari	23/3/31	núm. 675, p. 75
022931-000	Antoni Viladomat i Manalt	El Salvador; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/00/1934	núm. 1554, p. 137
022932-000	Antoni Viladomat i Manalt	Mater Dolorosa; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/00/1934	núm. 1556, p. 137
022906-000	Josep Bernat Flaugier	Retrat del rei Josep I; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/01/1934	núm. 962, p. 99
022933-000	Josep Bernat Flaugier	Naixement de sant Joan Baptista; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/01/1934	núm. 961, p. 99
022936-000	Josep Bernat Flaugier	L'Anunciació; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/01/1934	núm. 960, p. 99
022937-000	Josep Bernat Flaugier	Les esposalles de la Mare de Déu; oli/tela	Llegat	Francesc Fàbregas	00/01/1934	núm. 963, p. 99
022901-000	Anònim	Santa Faç; pintura/taula	Llegat	Francesc Fàbregas	7/4/34	núm. 35, p. 8
024369-000	Desconegut	Sant Bru; oli/tela	Donació	Maria Badeigts	00/00/1935	núm. 1507, p. 131
024370-000	Desconegut	Fra Alonso de Santo Tomás; oli/tela	Donació	Maria Badeigts	00/00/1935	núm. 613, p. 69
024373-000	Desconegut	Eccehomo; oli/taula	Donació	Maria Badeigts	00/00/1935	núm. 616, p. 69

□ Fons anteriors a 1902; □ Junta Municipal 1902-1907; □ Junta de Museus 1907-1939; □ Ajuntament de Barcelona 1939-1991

* Informació completada amb la dels fitxers de la documentació dels conservadors del MNAC.

Núm. inv.	Autoria	Descriptor i tècnica	Ingrés	Font d'ingrés	Data d'ingrés	Catàleg de 1902
046300-000	Anònim; catàleg	Motlle d'orfebreria àrab procedent de Tortosa; roca basàltica	Compra	Prevere Lluís Arassa	12/9/51	núm. 1053, p. 108
064033-000	Mestre de Retascón	Abraçada a la Porta Daurada. Retaule de Retascón	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 5, p. 1
064034-000	Mestre de Retascón	Bes de Judes. Retaule de Retascón; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 11, p. 2
064043-000	Anònim	Retaule de la Coronació de la Mare de Déu; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 16, p. 2
064044-000	Martínez Vallejo	Retaule dedicat a sant Jaume i altres	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 18, p. 2
064045-000	Bernat Martorell	Predel·la del Retaule de Vinaixa; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 8, p. 2
064049-000	Ayne Bru	Sant guerrer; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 12, p. 2
064056-000	Anònim	Sant Jordi; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 251, p. 38
064057-000	Anònim	Sant Julià; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 252, p. 38
064059-000	Bonanat Zaortiga	Sant Agustí; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 9, p. 2
064066-000	Jaume Huguet	Mare de Déu del Retaule de Vallmoll; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 106, p. 17
064063-000	Cercle de Jaume Huguet	Retaule de sant Cebrià; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 7, p. 2
064076-000	Pere Espallargues	Predel·la del Crist de la Pietat i sants; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 15, p. 2
064087-000	Anònim	Davallament de la Creu; oli/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 17, p. 2
064109-000	Mestre de Sixena	Jesús entre els doctors de la Llei; pintura/taula	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 4, p. 1
064123-000	Anònim	Sant Joan Baptista; talla	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 2, p. 1
064124-000	Anònim	Coronació de la Mare de Déu; alabastre	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 13, p. 2
064125-000	Anònim	Santa Generació; talla policromada	Compra	Hereus de Matías Muntadas	29/11/56	núm. 6, p. 1
037751-C6	Jaume Huguet	Retaule de Sant Miquel dels Revenedors; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	1970/1975	
037757-000	Jaume Huguet	Mare de Déu i santes; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	23/7/70	núm. 48, p. 11
037760-000	Jaume Huguet	Aparició de sant Miquel al castell; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	23/7/70	núm. 46, p. 11
037756-000	Jaume Huguet	Calvari; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	15/12/71	núm. 105, p. 16-17
037759-000	Jaume Huguet	Sant Miquel; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	15/12/71	núm. 173, p. 27
037751-000	Jaume Huguet	Miracle del Mont Saint-Michel; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	5/5/73	núm. 49, p. 11
037755-000	Jaume Huguet	Sant Miquel vencedor de l'Anticrist; pintura/taula	Compra	Gremi Revenedors Barcelona	31/12/75	núm. 47, p. 11

Fons anteriors a 1902;
 Junta Municipal 1902-1907;
 Junta de Museus 1907-1939;
 Ajuntament de Barcelona 1939-1991

* Informació completada amb la dels fitxers de la documentació dels conservadors del MNAC.

Notes

1. Volem agrair molt especialment a Carme Arnau la seva sempre eficient col·laboració, especialment en les recerques bibliogràfiques, i a Neus Conte per les seves pacients recerques informàtiques.
2. Historiador, jurista i polític. La seva activitat política el portà a ocupar diversos càrrecs, entre els quals destaquen: 1896, diputat de Girona; 1901, regidor de Barcelona; 1905, tercer lloc entre els candidats de la Lliga. Presidí l'Ateneu Barcelonès i la Societat Econòmica d'Amics del País de Barcelona.
3. Per copsar la preocupació que aleshores provocava l'èxode del patrimoni cap a l'estranger, vegeu l'article de JUNYENT, S., «A la Junta Municipal de Belles Arts. A propòsit de la Exposició d'Art Antich», *Juventut*, Barcelona, 18/12/1902, 149, p. 810-812.
4. RODRÍGUEZ CODOLÀ, M., «Exposició Regional de Arte antiguo en Barcelona», *Hojas Selectas*, 12/1902, p. 1125.
5. Barcelona, Arxiu de la Junta de Museus, *Llibre d'Actes*, 12/4/1902.
6. *Cit. supra*, n. 5, 10/5/1902.
7. *Cit. supra*, n. 5, 7/6/1902.
8. *Cit. supra*, n. 7.
9. BOFARULL, C. de, *Catálogo de la Exposición de Arte Antiguo, publicado por la Junta Municipal de Museos y Bellas Artes*, Barcelona, 1902.
10. Aquest fons es compon de 10 caixes el contingut de les quals es distribueix de la manera següent: *Comisión organizadora. Personas. Correspondencia* (caixa 1), *Fiestas, Actos públicos y Premios* (caixa 2), *Obras y servicios. Transportes. Cartel. Album y catálogo. Parte económica* (caixa 3), *Expediente de la tesorería* (caixa 4), *Boletines de admisión* (caixes 5 i 6), *Fotografías* (caixes 7-10).
11. GARCÍA, A., *Museus d'Art de Barcelona: Antecedents, gènesi i desenvolupament fins l'any 1915*, Barcelona, 1997, p. 396-408; BORONAT, M.J., *La política d'adquisicions de la Junta de Museus 1890-1923*, Barcelona 1999, p. 125-155 (Monografies de la Junta de Museus de Catalunya, 1).
12. Ramon Casas havia guanyat diversos concursos amb el disseny de cartells per a cases comercials. El 1898 va ser el guanyador del de l'Anís del Mono i segon finalista del de Codorniu.
13. *Cit. supra*, n. 9.
14. BRULL, J., «La Exposició d'Art Antich. I», *Juventut*, Barcelona, 23/10/1902, 141, p. 681-683 i BRULL, J., «La Exposició d'Art Antich. II y últim», *Juventut*, Barcelona, 30/10/1902, 142, p. 698-700.
15. JOSEPH MARIA, «L'Exposició d'Art Antic», *Cu-Cut*, Barcelona, 13/11/1902, 46, p. 770-771.
16. P & P, «L'Exposició d'Art Antic», *Pèl & Ploma*, Barcelona, 1/1903, 89, p. 26-27.
17. Barcelona, Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC, *Expedients Exposición de Arte Antiguo. Expediente General*, III.
18. OPISSO, A., «Exposición de Arte Antiguo. Pintura y Escultura I», *La Vanguardia*, Barcelona, 17/10/1902, p. 4.
19. *Cit. supra*, n. 5, 29/12/1902.
20. «Inauguración de la Exposición de Arte Antiguo y del Museo Provincial de Bellas Artes», *La Vanguardia*, Barcelona, 26/9/1902, p. 2.
21. Destaquen, entre d'altres, articles escrits en castellà o per al públic castellà com ara el de PELLA I FORGAS, J., «Exposición de Arte Antiguo en Barcelona», *La Lectura*, Madrid, 11/1902, 23, p. 309-316.
22. «La Exposició d'Art Antich», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 9/10/1902 [edició del vespre].
23. CASELLAS, R., «Cosas d'Art. Exposición d'Art Antich. Pintura gòtica catalana. I», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 9/10/1902 [edició del vespre]; CASELLAS, R., «Cosas d'Art. Exposición d'Art Antich. Pintura gòtica catalana. II», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 16/10/1902 [edició del matí]; CASELLAS, R., «Cosas d'Art. Exposición d'Art Antich. Pintura gòtica catalana. III», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 24/10/1902 [edició del matí]; CASELLAS, R., «Cosas d'Art. Exposición d'Art Antich. Pintura gòtica catalana. IV», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 9/11/1902 [edició del matí]; CASELLAS, R., «Cosas d'Art. Exposición d'Art Antich. Pintura gòtica catalana. V», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 23/11/1902 [edició del matí]; *cit. supra*, n. 18; OPISSO, A., «Exposición de Arte Antiguo. Pintura y Escultura II. Las tablas góticas», *La Vanguardia*, Barcelona, 31/10/1902, p. 1-2; OPISSO, A., «Exposición de Arte Antiguo. Pintura y Escultura III. Las esculturas góticas», *La Vanguardia*, Barcelona, 14/11/1902, p. 4; OPISSO, A., «Exposición de Arte Antiguo. Pintura y Escultura IV. Desde el Renacimiento hasta el siglo XIX», *La Vanguardia*, Barcelona, 22/11/1902, p. 4; JUNYENT, S., «De pintura catalana», *Juventut*, Barcelona, 13/11/1902, 144, p. 731-732 i JUNYENT, S., «De pintura catalana», *Juventut*, Barcelona, 20/11/1902, 145, p. 755-758; RODRÍGUEZ CODOLÀ, M., «Exposición Regional de Arte antiguo en Barcelona», *Hojas Selectas*, Barcelona/Madrid, 11/1902, 12, p. 1125-1130 i «Exposición Regional de Arte antiguo en Barcelona», *Hojas Selectas*, Barcelona/Madrid, 1/1903, 13, p. 65-70; POLLÉS I VIVÓ, B., «Exposición de Arte Antiguo celebrada en el Palacio de Bellas Artes de Barcelona durante el otoño de 1902. Impresiones», *Asociación de Arquitectos de Catalunya. Anuario para 1903*, Barcelona, 1903, p. 223-253.
24. SANPERE I MIQUEL, S., *Los Cuatrocentistas catalanes: historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, Barcelona, 1906.
25. El total de les despeses fou de 71.930,83, i dels ingressos de 73.853,38 pessetes. Barcelona, Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC, *Memòria*, 31/12/1904.
26. *Cit. supra*, n. 25.
27. *Cit. supra*, n. 3.
28. BOHIGAS TARRAGÓ, P., «Apuntes para la Historia de las Exposiciones Oficiales de Arte de Barcelona», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, Barcelona, 1945, p. 52.
29. Barcelona, Arxiu Històric de l'Arxiu General del MNAC, *Expedients Exposición Arte Antiguo. Liquidación Memoria*, I, 31/12/1904.
30. *Catálogo del Museo de Bellas Artes*, Barcelona, 1906.
31. QUÍLEZ, F., «A l'entorn de l'activitat pictòrica de Pere Pau Muntanya al Camp de Tarragona», *Locus Amoenus*, Bellaterra, 1998-1999, 4, p. 211-213.
32. MASERAS, A., «Una decoració de Josep Flaugier al Museu de les Arts Decoratives de Pedralbes», *Bulletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 3/1933, 12, p. 65-73.
33. *Cit. supra*, n. 5, 14/6/1902.
34. *Cit. supra*, n. 5, 7/1/1903.
35. En relació amb aquesta qüestió, vegeu MARTÍ BONET, J.M., *Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*, 6 vol., Barcelona, 1987, I, p. 132-134 i BORONAT, M.J., *cit. supra*, n. 11, p. 639-640.
36. *Cit. supra*, n. 5, 14/2/1903.
37. *Cit. supra*, n. 5, 17/1/1903.
38. Hem indicat el número d'inventari de totes les peces que hem pogut documentar. N'hi ha d'altres que no el porten perquè no van ingressar mai al Museu o perquè no les hem pogut identificar.
39. *Cit. supra*, n. 5, 14/3/1903.
40. *Cit. supra*, n. 5, 31/1/1903. En la sessió del 17 de gener, ja s'havia mostrat una relació valorada de totes les obres que havia presentat a l'exposició.
41. *Cit. supra*, n. 5, 30/5/1904 i 20/6/1904.
42. *Cit. supra*, n. 5, 30/1/1915.
43. Sobre aquestes llargues negociacions, vegeu BORONAT, M.J., *cit. supra*, n. 11, p. 424-434.
44. FOLCH i TORRES, J., «El retaule de Sant Llorenç de Poblet», *Bulletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 1931, I, p. 3.
45. El 13 d'abril de 1940 es va disposar que tots els objectes i béns de procedència gremial fossin custodiats per la Junta de Museus de Barcelona, fent constar que les obres eren un dipòsit del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional tot i que el gremi conservava els drets de propietat sobre les obres punt que no resultà totalment diàfan per als membres del gremi de Revenedors.